

УДК 343.982.3

ДЕМОНСТРАЦІЯ СТИМУЛЬНОГО МАТЕРІАЛУ ЯК ПРОЦЕС ВИЛУЧЕННЯ (АКТУАЛІЗАЦІЇ) ІДЕАЛЬНИХ СЛІДІВ

Затенацький Д. В.,

науковий співробітник
Науково-дослідницького інституту
вивчення проблем злочинності
імені Академіка В.В. Сташиса
НАПрН України

Анотація: Статтю присвячено дослідженню тактичних прийомів, що засновані на демонстрації стимульного матеріалу. В роботі приділено увагу дослідженню асоціативних зв'язків, як підґрунтя розробки й впровадження тактичних прийомів, спрямованих на актуалізацію ідеальних слідів.

Ключові слова: асоціативні зв'язки, тактичний прийом, стимульний матеріал.

Аннотация: Статья посвящена исследованию тактических приемов, основанных на демонстрации стимульного материала. В работе уделено внимание исследованию ассоциативных связей, как основы разработки и внедрения тактических приемов, направленных на актуализацию идеальных следов.

Ключевые слова: ассоциативные связи, тактический прием, стимульный материал.

Annotation: The present article is devoted to the study of tactics based on the demonstration of stimulating material. In work the attention is paid to the study of associative links as the basis for the development and implementation of tactics aimed at actualization ideal traces.

Key words: associative links, a tactic method, stimulus material.

Вивчення ідеальних слідів сприяє розробці тактичних прийомів проведення окремих слідчих (розшукових) дій – допиту, пред'явлення для впізнання, обшуку та ін. У цьому плані важливим напрямом криміналістичної тактики у виявленні й одержанні повної, об'єктивної інформації (дослідженні ідеальних слідів) є розробка й впровадження тактичних прийомів, спрямованих на актуалізацію ідеальних слідів.

У цьому плані проявляється вплив психології, як фундаменту в дослідженні проблеми, що розглядається на чому зауважують окремі науковці [1, с. 78-83]. Зокрема, В.Ю. Шепітько, розглядаючи поняття тактичного прийому, пропонує одну з його ознак – психологічний механізм реалізації, тобто його психологічну спрямованість, пов'язану з актуалізацією ідеальних слідів, відтворенням події, що відбулася, виявленням прихованого тощо. Роль психології визначається тим, що тактичні прийоми безпосередньо спрямовані на специфічний об'єкт – психіку людини. Розробка й побудова тактичних прийомів засновані на психологічних особливостях процесів сприйняття, пам'яті, мислення, тих або інших властивостях і станах, а зміст і механізм їх реалізації обумовлені необхідністю справити психологічний вплив з метою актуалізації [20, с. 28, 37]. Отже, таким чином, знання й використання даних про закономірності механізму формування ідеальних слідів сприяють формуванню тактичних прийомів актуалізації ідеальних слідів.

Однією зі стадій механізму формування ідеальних слідів є відтворення, під яким у психології розуміють процес вилучення з пам'яті збереженого матеріалу [14, с. 133]. У криміналістичному плані відтворення – це процес пам'яті, що полягає в актуалізації раніш сприйнятого матеріалу шляхом вилучення його з довгострокової пам'яті і перетворення її в оперативну і відбувається у вигляді впізнання або спогаду

[22, с. 288-289]. Можливість актуалізації ідеальних слідів у пам'яті допитуваного раніше сприйнятої інформації заснована на збудженні відповідних тимчасових нервових зв'язків – на асоціаціях (асоціативних зв'язках).

Асоціативні зв'язки використовуються в тих випадках, коли допитуваний добросовісно помиляється (через суб'єктивні і об'єктивні чинники) і вважає, що повідомляє істину. Завдання на цьому етапі слідства полягає в тому, щоб спробувати усунути причини перекручення істинного сприйняття (нейтралізувати помилки) і відновити дійсну картину події, що відбулася. Водночас актуалізація (відтворення) ідеальних слідів має свої особливості. По-перше, процес відтворення характеризується тим, що в ньому бере участь і допитуваний, і слідчий. Так, при проведенні допиту, очної ставки, пред'явлення для впізнання виникають протиріччя в показаннях, які є наслідком повідомлення неправдивої інформації. Певною мірою можна сказати, що особа навмисне моделює (спотворює, змінює та ін.) у корі головного мозку раніше сприйняту інформацію (ідеальний слід). На цій стадії певний вплив можуть також мати чинники, що в літературі називаються зовнішні – обстановка відтворення інформації (умови допиту, обставини виклику на допит, зовнішній вигляд будинку, кабінету) [3, с. 49]. На нашу думку, може вплинути й людський чинник. Так, слідчий під час допиту може впливати шляхом прямої або непрямої вказівки або підтвердження факту чи події, або шляхом постановки запитань, що нашоухують на певну відповідь (навідні запитання). По-друге, як чинник можна виділити вплив заінтересованих осіб – підозрюваних, обвинувачених, співучасників злочину, а також родичів та близьких зазначених осіб. По-третє, розглянуто стадія характеризується тим, що передача раніше сприйнятої інформації здійснюється у формі словесного (мовного), графічного вираження відбитого в пам'яті уявного образу. Мова людини є зовнішнім відображенням внутрішнього образу, колісь сприйнятого суб'єктом,

тобто є формою передачі інформації в інформаційному процесі. Отже, повнота й точність описування носієм уявного образу залежить від ступеня мовної культури, розміру та складу словникового запасу; вміння послідовно викладати свої думки [19, с. 72], використання стереотипних висловлювань тощо.

Процес відтворення (актуалізації) ідеальних слідів проходить через певну реконструкцію, узагальнення, тому необхідно зазначити, що відтворення (репродукція) раніше сприйнятого ніколи не може бути в повній мірі його адекватним відбитком. Відтворення ідеальних слідів може відбуватися у двох різних формах – у впізнанні й пригадуванні. Коли людина зорово сприймає знову предмет, що сприймався нею раніше, вона його впізнає. Якщо при впізнанні людина спочатку сприймає об'єкт, потім за отриманим при сприйнятті образом встановлює наявність збереженої уявної моделі такого ж об'єкта у своїй пам'яті, то пригадування є розумовий процес відтворення образів, які потім передаються в словесній формі. Так, окремі науковці [4, с. 306-307] зазначають про те, що для криміналістичних цілей особливого значення набуває дослідження такої форми, як пригадування (згадування) та розкривають сутність та значення цієї форми відтворення. При пригадуванні актуалізуються не тільки відповідний образ, але й вся система відносин (в тому числі емоційних), пов'язаних з відповідним об'єктом чи предметом. Отриманий у такий спосіб сигнал створює умови для активізації, збудження тимчасових зв'язків і для згадування забутого факту, об'єкта. Оскільки процес запам'ятовування відбувається шляхом збереження сприйнятого у вигляді окремих, пов'язаних між собою обставин (елементів, деталей), то й пригадування (спогад, упізнання) відбувається в такий саме спосіб, а саме використовують метод асоціації. Отже, виходячи з цього, якщо збудити в такому ланцюжку зв'язків якусь ланку, то порушення поширяться й на інші ланки асоціації. Іншими словами, те, що нами відчувається й сприймається, не зникає безвісти, а тим або іншим ступенем запам'ятовується, тобто закріплюється, зберігається й при сприятливих умовах або коли це потрібно, відтворюється. Так само закріплюються, а потім відтворюються наші думки, мова, пережиті почуття й дії.

У цьому розумінні, на нашу думку, тактичними прийомами актуалізації ідеальних слідів є тактичні прийоми, які ґрунтуються на демонстрації стимульного матеріалу. Отже, «стимульний» в етимологічному розумінні (прикм. до слова «стимул») означає: те, що викликає зацікавленість у здійсненні чого-небудь; спонукальна причина до здійснення чогось; подразник, який викликає реакцію [2, с. 1392].

Зокрема, актуалізації ідеальних слідів сприяє **пред'явлення (показ) допитуваному речових і письмових доказів** у процесі їхнього пред'явлення. Використання доказів при допиті – це тактичний прийом реалізації доказової інформації, що є в розпорядженні слідчого, шляхом як безпосереднього її пред'явлення (демонстрації), так і опосередкованими способами ознайомлення з нею допитуваного з метою зміни помилкової позиції, а

також одержання від допитуваного показань про пред'явлені йому докази і пов'язані з ними обставини розслідуваної кримінальної справи [17, с. 10]. В.С. Комарков, як одну з цілей використання доказів при допиті, виділяє надання допомоги сумлінному допитуваному в спогаді забутого [5, с. 33]. Пред'явлення доказів з метою подолання добросовісної помилки допитуваних (свідків, потерпілих) обумовлене закономірностями протікання психічних процесів людської пам'яті. Тут процес згадування спирається не лише на розумові асоціації, але й на безпосередні зорові відчуття [13, с. 48]. У кожному випадку пред'явлення при допиті об'єкта в оригіналі, що представляє оригінал у предметно-образній формі, тим або іншим ступенем використовується чинник наочності. Саме наочність визначає специфіку пред'явлення доказової інформації в предметній формі [6, с. 73-79]. Таким чином, при провадженні слідчих (розшукових) дій використання доказів є важливим чинником, що сприяє актуалізації ідеальних слідів, тобто безпосередньо виконанню завдання щодо збирання, перевірки й оцінки доказів. Під час показу того або іншого доказу допитуваний впізнає пред'явлений предмет, сприйнятий ним раніше, й згадує обставини, пов'язані з ним.

Кримінальний процесуальний закон не містить прямої вказівки, що як дозволяє, так і забороняє пред'явлення доказів. Окрім цього, згідно кримінального процесуального закону (ст. 242 КПК України) усі джерела доказів є рівнозначними між собою. Виходячи з цього положення на допиті свідка, що добросовісно помиляється, як джерела, що містять докази, можуть пред'являтися протоколи різних слідчих (розшукових) дій (фонограми допитів як засоби фіксації), акти експертиз, речові докази, документи тощо. Отже, сама ідея пред'явлення доказів не викликає сумніву. Водночас, вимагають пояснень рекомендації, що визначають порядок, прийоми пред'явлення доказів, коли така необхідність викликана добросовісною помилкою допитуваного.

Однією з особливостей використання доказів є те, що на перший план виходить взаємозв'язок між пропонованими доказами й одержанням повної, об'єктивної інформації, що дозволяє поживити асоціативні зв'язки. Інша особливість використання доказів стосується способів реалізації доказової інформації, тобто необхідно демонструвати наявні в слідчого докази, а не посилатися на їхню наявність. У зв'язку із цим О.Б. Соловійов зазначає, що для виконання цього завдання придатні не всі джерела доказів, виникає необхідність у їхньому поділі. Так, на думку автора, одні докази (речові, показання свідків тощо) можуть сприяти спогадам, через те що безпосередньо пов'язані з досліджуваними на допиті обставинами. Інші за своїм характером є похідними, а їхні висновки засновані на первинних матеріалах (наприклад, висновки експертів, протоколи деяких слідчих дій). Оскільки вони опосередковано пов'язані з подією й обставинами злочину, то у більшості випадків такі докази непридатні для поживлення асоціативних зв'язків [16, с. 83]. Деякі дослідники зазначають, що необхідно брати до уваги той факт, що пред'являти на допиті слід об'єкти, які

безпосередньо мають відношення до справи [7, с. 380].

У криміналістичній літературі мають місце рекомендації стосовно пред'явлення речових доказів. Так, пред'явленню таких доказів повинен передувати аналіз наданих показань з точки зору їхньої добровільності, прагнення особи передати інформацію про подію, а також даних, які передбачається використати як психологічний прийом [8, с. 69]. О.Б. Соловйов вказує, що в ході підготовки слідчий повинен обрати тактику, що найбільш сприяє допиту. Водночас слід вирішити питання про допустимість і правомірність, доцільність, можливість сугестивного впливу. Крім цього, докази з метою актуалізації ідеальних слідів повинні пред'являтися не на першому, а на одному з наступних спеціально призначених для цього допитів, а також тоді, коли невідповідність між показаннями й матеріалами справи усунути в ході вільної розповіді й постановки запитань [17, с. 71-76]. Докази пред'являються трьома основними способами: а) у наростаючій послідовності їх доказового значення; б) у протилежній послідовності; в) одночасне пред'явлення всіх наявних доказів [10, с. 313]. В.С. Комарков пропонує певну систему пред'явлення доказів. За характером використання доказів у розслідуванні: а) пред'явлення доказів на одному допиті; б) пред'явлення доказів у ході ряду допитів однієї особи. За характером взаємозв'язку доказів у кримінальній справі: а) роздільне пред'явлення одиничних доказів; б) пред'явлення комплексу взаємозалежних доказів; в) пред'явлення всієї системи доказів. За характером демонстрації доказів на допиті: а) згадування про наявні докази на допиті; б) перерахування наявних доказів із вказівкою джерел їхнього походження; в) показ доказів допитуваному неповністю, ніби випадково, зненацька; г) надання допитуваному можливості розглянути, вивчити доказ; д) підкреслена демонстрація ознак пропонованого об'єкта, що вказує на його зв'язок зі злочинною подією. За характером послідовності пред'явлення доказів: а) пред'явлення доказів у послідовності «наростаючої дії»; б) пред'явлення доказів у послідовності «зменшення сили (дії)». За характером додаткових умов, що підсилюють вплив пропонованих доказів: а) несподіване пред'явлення доказів; б) пред'явлення доказів після попереднього з'ясування обставин, пов'язаних з ними; в) пред'явлення доказів і роз'яснення їхнього значення в кримінальній справі; г) використання науково-технічних засобів для роз'яснення допитуваному особливостей пропонованих доказів; д) супровід пред'явлення доказів описом передбачуваного ходу розслідуваної події й її обставин [11, с. 66]. Крім цього, на нашу думку, у системі пред'явлення речових доказів можуть бути використані фрагменти звукозапису допитів, відеозапису слідчих дій.

Окрім цього, потребує вирішення питання щодо доцільності перелічення слідчим у протоколах провадження слідчих (розшукових) дій, постанов про притягненні у якості обвинуваченого усіх доказів, які використовувались ним. Кримінальний процесуальний закон не вимагає зі сторони слідчого таких дій. На нашу думку, недоцільно перелічувати

докази, які використовувались з тактичних міркувань, оскільки можливість оперування такими доказами в подальшому буде суттєво обмежена. Перелічення доказів якими володіє слідчий, як зазначає В.І. Камінська, може негативно вплинути на розслідування [12, с. 106-111]. У цьому плані, необхідно погодитись з думкою деяких вчених, про те, що потрібно робити лише відповідний запис про факт використання таких доказів [15, с. 110]. Разом з тим, при пред'явленні доказів не можна недооцінювати небезпеку їхнього сугестивного впливу. З метою нейтралізації такого впливу, слідчому необхідно повністю виключити повідомлення допитуваному спонукальної інформації, для чого обмежитися лише пропозицією допитуваному в загальній формі дати пояснення з приводу представленого доказу [17, с. 74].

Близьким до пред'явлення доказів є тактичний прийом – демонстрація іншої матеріалізованої інформації [20, с. 311]. Сутність розглянутого тактичного прийому полягає в демонстрації (показі) допитуваному аналога раніше сприйнятого предмета або окремих його ознак. Зазначений матеріал виконує роль своєрідного стимулятора, який викликає пов'язані з ним асоціації (асоціації в просторі) і сприяє пригадуванню. Проте, вказівка на їх матеріалізовану форму не відображає сутності, цілей застосування подібних предметів або їхніх окремих ознак, а більше характеризує форму їхнього вираження, тобто закріплення; мету використання предметів, їхніх аналогів і окремих ознак – стимулювати виникнення асоціацій, тим самим сприяти пригадуванню забутого. Зокрема, при проведенні слідчих (розшукових) дій успішно можуть бути використані фотознімки, схеми, рисунки, макети, фоторобот, рисований портрет, альбоми з типізованими малюнками елементів зовнішності людини, фотоколекції непричетних до події осіб, альбоми зразків різних фасонів одягу, кольорових репродукцій вантажних і легкових автомашин, довідкову літературу (наприклад, телефонну книгу) тощо [18, с. 8].

Окрім цього, на нашу думку, в якості тактичного прийому спрямованого на актуалізацію ідеальних слідів необхідно виокремити – **демонстрацію предметів та об'єктів** (або аналіз їх окремих ознак) не пов'язаних зі злочинном. Зокрема, успішно можуть бути використані фотознімки, схеми, макети, альбоми зразків різних фасонів одягу, кольорових репродукцій вантажних і легкових автомашин, але ті які не стосуються злочину. Зазначені предмети та об'єкти виконують роль своєрідного стимулятора, який викликає пов'язані з ним асоціації (асоціації в просторі) і сприяють актуалізації ідеальних слідів. Представлений тактичний прийом з великою долею вірогідності зменшує можливість здійснення на допитуваного сугестивного впливу.

Таким чином, дослідження оптимальних тактичних прийомів проведення окремих слідчих (розшукових) дій, сприяють правильній оцінці отриманої інформації, виявленню та виокремленню різного роду помилок, що виникають із природи формування ідеальних слідів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Винберг А.И. О научных основах криминалистической тактики / А.И. Винберг // Правоведение. – 1965. – №4. – С. 78-83; Коновалова В.Е. Организационные и психологические основы деятельности следователя. – К.: РИО МВД УССР, 1973. – 124 с.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – С. 1392.
3. Васильев В. Л. Юридическая психология: учеб. пособ. / В. Л. Васильев. – Л.: ЛГУ, 1974. – С.49.
4. Дулов А.В. Судебная психология: Учебник / А.В. Дулов. – 2-е изд. испр. и доп. – Мн.: Вышэйшая шк., 1975. – С. 306-307.
5. Комарков В.С. Тактика допроса: Учеб. пособ. / В.С. Комарков. – Х.: Хар. юрид. ин-т, 1975. – С. 33.
6. Комарков В.С. Тактика предъявления вещественных доказательств на допросе и психологические особенности восприятия наглядно-образной информации / В.С. Комарков // Криминалистика и судебная экспертиза: Респ. межвед. сб. науч. и науч.-метод. работ. – К.: РИО МВД Украины, 1975. – Вып 11. – С. 73-79.
7. Криминалистика: Учебник / Под ред. Е.П. Ищенко. – М.: Юрист, 2000. – С. 380.
8. Коновалова В.Е. Психология в расследовании преступлений. / В.Е. Коновалова. – Х.: Вища шк., 1978. – С. 69.
9. Коновалова В.Е. Организационные и психологические основы деятельности следователя / В.Е. Коновалова. – К.: РИО МВД УССР, 1973. – 124 с.
10. Криминалистика: учеб. пособ. / А.В. Дулов, Г.И. Грамович, А. В. Лапин / Под ред. А.В. Дулова. – Мн.: НКФ «Экоперспектива», 1996. – С. 313.
11. Комарков В.С. Тактика допроса: учеб. пособ. – Х.: Хар. Юрид. ин-т, 1975. – 66с.
12. Каминская В.И. Показания обвиняемого в советском уголовном процессе / В.И. Каминская. – М., 1960. – С. 106-111.
13. Лукашевич В.Г. Тактика общения следователя с участниками отдельных следственных действий (допрос, очная ставка, предъявление для опознания, проверка показаний на месте): учеб. пособ. / В.Г. Лукашевич. – К.: НИИРИО КВШ МВД СССР, 1989. – С. 48.
14. Основы психологии для сотрудников правоохранительных органов: учеб. пособ. / И.Б. Лебедев, В.Ф. Родин, В.Л. Цветков. – М.: Щит-М, 2005. – С. 133.
15. Письменский Е.А. Использование доказательств при допросе на досудебном следствии: организационно-правовой аспект / Е.А. Письменский // Вісник Луганської академії внутрішніх справ МВС імені 10-річчя незалежності України. – Ч.2 – Луганськ, 2005. – С. 110.
16. Соловьев А.Б. Допрос свидетеля и потерпевшего / А.Б. Соловьев. – М.: Всесоюз. ин-т по изуч. причин и разраб. мер предупр. преступности, 1974. – С. 83.
17. Соловьев А.Б. Использование доказательств при допросе на предварительном следствии: метод. пособ. / А.Б. Соловьев. – М.: Юрлитинформ, 2001. – С. 74.
18. Снетков В.А. Криминалистические средства и методы собирания, фиксации и использования признаков внешности при установлении личности / В.А. Снетков, А.М. Зинин. – М., ВНИИ МВД СССР, 1976. – С. 8.
19. Суворова Л.А. Идеальные следы в криминалистике / Л.А. Суворова. – М.: Юрлитинформ, 2006. – С. 72.
20. Шепітько В.Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз): моногр. / В.Ю. Шепітько. – Х.: Харків юридичний, 2007. – С. 311.
21. Шепітько В.Ю. Теория криминалистической тактики: Монография. – Х.: Гриф, 2002. – С. 28, 37.
22. Шепітько В.Ю. Криміналістика: Енциклопедичний словник (українсько-російський і російсько-український) / В.Ю. Шепітько // За ред. В. Я. Тація. – Х.: Право, 2001. – С. 288-289.